

Joanna Getka

Warszawa

Polskojęzyczne druki typografii poczajowskiej (XVIII wiek)

Drukarnia w Poczajowie

Typografia bazylianów w Poczajowie była przedsięwzięciem unikatowym, mimo iż nie należała ani do drukarni najstarszych, ani największych. Pod względem tradycji nie mogła konkurować z innymi ośrodkami bazyliańskimi: kijowskim, lwowskim, wileńskim, uniowskim czy supraskim. Wyróżniała się za to liczbą wydawanych druków, różnorodnością podejmowanej tematyki, jakością książek, szerokim kręgiem odbiorców, czy wreszcie – wielojęzycznością wydawnictw. Popularne wydania poczajowskie były znane daleko poza ziemią wołyńską. Docierały na ziemię dzisiejszej Bułgarii, Rumunii, Bośni, Serbii i Czarnogóry, a także Grecji i Rosji¹.

Książki bazylianów były drukowane masowo i cieszyły się uznaniem nie tylko unitów, gdyż kierowano je do szerokiego kręgu odbiorców, w tym prawosławnych, katolików, staroobrzędowców. Dzięki temu stanowiły swoisty pomost między religiami. Drukarstwo bazyliańskie stanowiło też łącznik między kulturą łacińską (polską) i słowiańską oraz szerzej – między kulturą Wschodu i Zachodu. Bazylianie, jako ludzie gruntownie wykształceni w uczelniach zachodnioeuropejskich (najczęściej włoskich), byli świetnie zorientowani w ówczesnych tendencjach wydawniczych i starannie dobierali wydawane utwory.

Druki bazyliańskie czytali przedstawiciele różnych narodów Rzeczypospolitej – tak Polacy, jak i Rusini (współcześni Ukraińcy, Białorusini) – i niemal wszystkich stanów: duchowni, szlachta, mieszczenie, prosty lud (modlitewniki darowane przez misjonarzy były dlań podstawowymi podręcznikami do nauki czytania). Najszerszy zasięg miały katechizmy i zbiory pieśni zrozumiałe dla niewykształconych odbiorców. Pisma hagiograficzne, kalendarze i poradniki były skierowane do stanu szlacheckiego i mieszczan.

¹ M. Piđtypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i Książki w działalności zakonu*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” nr 779, Warszawa – Wrocław 1986, s. 115.

Trudno przecenić znaczenie drukarni w rozwoju języków i piśmiennictwa słowiańskiego. Według sporządzonego przez A. Pietruszewicza spisu wydań poczajowskich, w okresie 1618–1831 wydano ogółem 187 pozycji, z czego 32 książki po polsku, 148 w języku cerkiewnosłowiańskim i „ruskim”, a 7 po łacinie². Inne dane zamieszcza Maria Pidłypczak-Majerowicz, według której „efektem ponad-sześćdziesięcioletniej (1734–1800) działalności drukarni poczajowskiej były 383 druki, w tym 215 wytłoczono cyrylicą”³. Obraz sytuacji komplikują dodatkowo wyniki badań zamieszczone w książce *Drukarze dawnej Polski*⁴. Według jej autorów, w okresie unickim stosunek książek łacińsko-polskich do cyrylickich wynosił niemal 2:1 (138 wydań „łacinka” vs. 78 wydań cyrylickich)⁵. Według innych badań, w drukarni poczajowskiej ukazało się więcej książek niż w jakiegokolwiek innej drukarni na Wołyniu. Katalog Jakima Zapasko i Jarosława Isajewicza⁶ zawiera 404 pozycje. Trzeba przy tym uwzględnić fakt, że nakład niektórych książek przekraczał nawet 1000 egzemplarzy!⁷

Te rozbieżne dane (dotyczące wszakże różnych okresów działalności omawianej drukarni i różnych języków wydań) unaoczniają unikalny charakter typografii w Poczajowie. Odzwierciedlają również preferencje językowe odbiorców, poziom ich wykształcenia, wyznawane wartości, zainteresowania i wiele innych aspektów wielokulturowego życia na ziemiach Rzeczypospolitej i imperium rosyjskiego.

Polskojęzyczna oferta wydawnicza drukarni w Poczajowie wychodziła naprzeciw ówczesnemu zapotrzebowaniu społecznemu, a o jej popularności świadczą liczne przedruki. Polskojęzyczne wydania poczajowskie potwierdzają ponadto rolę polszczyzny i wartości kultury zachodniej w życiu ówczesnego społeczeństwa tego regionu.

Historia drukarni

Niepowtarzalność drukarni oraz dobór oferty wydawniczej uwarunkowała jej historia. Od momentu założenia do zamknięcia typografii kilkakrotnie zmieniali się zarządcy: kierowali nią i unicy, i prawosławni. Niewątpliwie to okres unicki

² Według Hariona Świncickiego tylko w latach 1733–1800 w Poczajowie wydrukowano 100 różnych książek, w tym przynajmniej 11 wydań łacinka. Por. I. Свенціцький, *Початки книгопечатання на землях України в пам'ять 350 літя першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573-4 р.*, Żółkiew 1924.

³ M. Pidłypczak-Majerowicz, op. cit., s. 76.

⁴ A. Kawecka-Gryczowa, *Drukarze dawnej Polski od XVI do XVII wieku*, Wrocław 1959, t. 6, s. 59.

⁵ Ibidem, s. 63.

⁶ Por.: Я. Запаско, Я. Ісаєвич, *Пам'ятки книжного мистецтва, каталог стародруків виданих на Україні*, Львів 1984.

⁷ A. Kawecka-Gryczowa, op. cit., s. 64.

przyniósł jej największy rozkwit, niemniej okres prawosławny przyczynił się do rozpowszechnienia wydawnictw z Poczajowa na ziemiach rosyjskich. Poczajów i Wołyń w okresie działalności drukarni znajdowały się w obrębie różnych państw: Rzeczypospolitej oraz imperium rosyjskiego.

Początek działalności drukarni w Poczajowie jest przedmiotem dyskusji. Niektórzy spośród badaczy jej założenie datują na rok 1597 (data założenia klasztoru przez Annę Gojską)⁸, inni – 1618 (wydanie książki *Зерцало богословия* przez Kiryła Trankwiliona)⁹, jeszcze inni jako datę jej powstania podają rok 1730 lub 1733, kiedy to nastąpiło otwarcie stacjonarnej drukarni dzięki staraniom archimandryty Teodozjusza Lubienieckiego-Rudnickiego (1728–1730). Bezpośrednio organizacją nowej drukarni zajął się igumen Gedeon Kozubski¹⁰.

Wspomniane *Зерцало богословия* zostało faktycznie wydane przez Kiryła Trankwiliona jego nakładem w wędrownej drukarni. Choć zgadza się tu miejsce wydania – Poczajów, to utwór należy traktować jako pionierskie wydanie w Poczajowie, ale nie w samej Ławrze¹¹. W tym kontekście prawdopodobna wydaje się teza I. Tichowskiego, że stacjonarna drukarnia w Poczajowie zaczęła działać w latach 30. XVIII wieku, gdy klasztor stał się unicki¹². Bazylianie sprowadzili wtedy majstrów – gisera Iwana Dolikiewicza z Zasławia, który wcześniej pracował w Kijowie i Andrieja Gołotę, grawera, który praktykował w Kijowie i Lwowie¹³. W 1730 r. zawarto umowę z Ludkiem Szmajłowiczem i jego synem Zelikiem Ludkowiczem, giserami z Sokala, na odlew „całego alfabetu scholastycznego dialektu ruskiego”¹⁴. Mnisi mieli początkowo ogromne problemy organizacyjne (brakowało m.in. metalu na tłoczenie czcionek), gdyż – jak podają źródła – w 1731 r. zdjęto dach z cerkwi, przeznaczając go na odlanie czcionek¹⁵. Umowę z Ludkiem Szmajłowiczem odnowiono w 1737 r. W założeniu typografia była od początku przede wszystkim drukarnią cyrylicą, nastawioną na obsługę „ruskiego” obrządku

⁸ Амвросий архимандрита, *Сказание о Почаевской Успенской лавре*, Poczajów 1878, s. 33.

⁹ В. Сопиков, *Опыт российской библиографии*, cz. 1, St. Petersburg 1813; cz. 5, St. Petersburg 1821.

¹⁰ Я. Исаевич, *Українське книговидання, витоки, розвиток, проблеми*, Lwów 2002; [online] <<http://litopys.org.ua/isaevych/is.htm>>, dostęp: sierpień 2009.

¹¹ І.І. Огієнко, *Історія українського друкарства*, Kijów 1994, s. 218; A. Kawecka-Gryczowa, op. cit., s. 59.

¹² Ю. Тиховский, *Мнимая типография почаевского монастыря (съ к. XVI до I-й четв. XVIII в.)*, „Киевская старина” 1845, t. 50, nr 7–8, s. 1–35; nr 9, s. 248–281.

¹³ М. Wiszniewski, *Historyja literatury polskiej*, t. VIII, Kraków 1851, s. 429–431.

¹⁴ J. Nieć, *Drukarnia klasztoru oo. Bazylianów w Poczajewie*, „Przegląd Biblioteczny” 1935, t. IX, s. 232–233.

¹⁵ A. Kawecka-Gryczowa, op. cit., s. 59.

Kościoła unickiego. Pierwszą książką wydrukowaną w Ławrze Poczajowskiej był *Служебникъ*, który miał dwa wydania – z 1734 i 1735 r.¹⁶

Rozmach inwestycji i niezależność finansowa były możliwe dzięki hojnym datkom wiernych pielgrzymujących do ikony Matki Bożej. Poczajowscy bazylianie nie mieli problemu ze zbytem swoich wydań – druki klasztoru supraskiego nie zaspokajały ówczesnego zapotrzebowania. Od 1743 r. Poczajów był jedną z dwóch rezydencji protoigumena bazylianów, a drukarnia szybko stała się konkurencyjna względem pozostałych oficyn bazyliańskich¹⁷.

W latach następnych typografia poczajowska była już dobrze wyposażona. Świadczy o tym inwentarz sporządzony 17 września 1736 r.¹⁸ Według tego dokumentu, dysponowano wówczas dwiema nowymi maszynami drukarskimi i jedną używaną wraz z pełnym oprzyrządowaniem, czcionkami różnego typu, matrycami itp. Wiadomości są jednak fragmentaryczne, pełne nieścisłości i sprzecznych danych. Archimandryta Ambroży stwierdza na przykład, że w 1742 r. dekret Trybunału Nuncjatury Papieskiej zakazał druku książek w języku słowiańskim, co zahamowało działalność wydawniczą Ławry¹⁹. Według innych źródeł²⁰ nie chodziło o zakaz nałożony na już działającą drukarnię, ale o wydany 28 września 1732 r. brak zgody Trybunału Nuncjatury Papieskiej na otwarcie nowej i druk ksiąg ruskich.

W księgach miejskich Łucka A. Szczurowski odnalazł jednak informację o sygnowanym przez Augusta II dokumencie z 18 października 1732 r. Król zezwolił archimandrycie Gedeonowi Kozubskiemu na założenie drukarni. Przywilej został następnie potwierdzony przez króla Augusta III 24 lipca 1736 r.²¹ Data ta kończy pierwszy spór między braćmi z Poczajowa i Bractwem Lwowskim²². Od momentu założenia drukarnia poczajowska rywalizowała bowiem z lwowską o prawo drukowania cyrylickich ksiąg religijnych. W 1737 r. nuncjatura papieska w Warszawie cofnęła lwowskiej stauropigii monopol na wydawanie książek w języku ruskim. Decyzja ta, dająca szanse rozwojowi drukarni poczajowskiej, nie zadowalała

¹⁶ I.I. Огієнко, op. cit., s. 222.

¹⁷ Я. Ісаєвич, op. cit.

¹⁸ I.I. Огієнко, op. cit., s. 222.

¹⁹ Według niego już w połowie XVIII wieku zaprzestano wydawania książek o tematyce religijnej. Пор. Амвросий, op. cit., s. 33. Zachowało się jednak sporo wydań cyrylickich z lat 1740–1760 wydrukowanych w Poczajowie.

²⁰ A. Kawecka-Gryczowa, op. cit., s. 60.

²¹ Пор.: А. Шуровський, *До питання про початок Почаївської друкарні*, „Записки наукового товариства ім. Шевченка”, 1895, т. VII, s. 2–3. Zezwalał on „aby wszelkie księgi dialektem ruskim polskim y łacińskim [...] w tymże conwencie drukowane były y na świat wydane i po wszystkich miastach miasteczkach i wsiach Państwa naszego przedawane były”. Cyt za: A. Kawecka-Gryczowa, op. cit., s. 60.

²² I.I. Огієнко, op. cit., s. 220.

konkurenta. Spory rozstrzygane przez Trybunał Nuncjatury Papieskiej w Warszawie, a nawet w Rzymie trwały ponad 40 lat. Wyrokiem sądu królewskiego z 26 czerwca 1771 r. zakazano klasztorowi w Poczajowie wydawania tytułów ukazujących się w drukarni lwowskiej. W przypadku dublowania się oferty wydawniczej druki Poczajowa miały przejść na własność drukarni lwowskiej. Bractwo Lwowskie zostało zobowiązane do odkupienia za wskazaną cenę już wydanych książek poczajowskich. Nakaz ten – odbierając typografii poczajowskiej możliwość wydawania najbardziej chodliwego produktu, jakim były książki liturgiczne i religijne – prowadził *de facto* do jej upadku.

Odrodzenie drukarni umożliwił rok 1772, tj. I rozbiór Rzeczypospolitej (Poczajów przypadł Polsce, Lwów – Austrii). Rywalizacja Lwowa i Poczajowa wygasła więc w sposób naturalny: zwaśnione ośrodki wydawnicze zostały rozdzielone granicą. Bazylianie z Poczajowa nabyli wówczas sprzęt ze zlikwidowanej typografii uniowskiej, co dodatkowo przyczyniło się do rozwoju ich oficyny. W latach 1772–1795 w Poczajowie wydano więcej książek niż w ciągu całej dotychczasowej historii zakładu. Pod koniec XVIII wieku drukarnia poczajowska była jedną z największych na terenie obecnej Ukrainy²³.

W wyniku III rozbioru (1795) Poczajów wszedł w skład Rosji (Lwów przypadł Austrii), co spowodowało trudności ze zbytem. Drukarnia wydawała bowiem głównie książki unickie. Ich dystrybucją zajął się ówczesny prefekt, ojciec Spiridon Kobierski. Odnowił on kontakty z Bractwem Lwowskim, które życzliwie odniosło się do propozycji kupna druków poczajowskich. Zanim jednak do tego doszło, Kobierski zorientował się w nowych możliwościach zbytu w Galicji (gdy rząd carski otworzył granice dla wydań poczajowskich) i nie dotrzymał umowy, co wiązało się z kolejnym zastrzeżeniem stosunków ze stauropigią lwowską. Zabiegi te jednak na niewiele się zdały – drukarnia poczajowska, nastawiona wówczas głównie na wydawanie książek polskojęzycznych, przeżywała kryzys.

Aby podtrzymać działalność typografii, uciekano się do różnych sposobów. Jak już wspomniano, od początku lat 80. XVIII wieku i przez całe lata 90. w Poczajowie wydawano książki staroobrzędowe na zamówienie raskolników rosyjskich. Wydawanie druków staroobrzędowych w Poczajowie zakończyło się kolejnym skandalem i zakazem działalności. W charakterze mediatorów wystąpili wówczas katolicki metropolita Siestrencewicz i biskup unicki Stefan Lewicki. Ostatecznie 24 maja 1800 r. klasztor ponownie uzyskał od cara Pawła I zgodę na druk książek religijnych²⁴.

²³ П.А. Ричков, В.Д. Луц, *Почаївська Свято-успенська Лавра*, Кіїв 2000, s. 101.

²⁴ Ibidem, s. 60.

Historia typografii poczajowskiej II połowy XIX wieku jest udokumentowana bardziej szczegółowo. Okres po 1795 r. nie należał do pomyślnych. Sytuacja skomplikowała się jeszcze bardziej po powstaniu listopadowym. Od 9 października 1831 r., za drukowanie ulotek i proklamacji powstańczych, klasztor znalazł się pod jurysdykcją Cerkwi prawosławnej. 10 października tego roku bazylianie musieli przekazać nowemu kuratorowi Ławry swoją drukarnię – cztery maszyny drukarskie, jedną do druku rycin, pokaźne zasoby czcionek łacińskich i cyrylicy, matryce drukarskie, drzeworyty, a także miedziane stemple do odlewu medalionów²⁵. Wkrótce potem klasztor otrzymał status Ławry. Po krótkiej przerwie w 1833 r. Ławra uzyskała zgodę na publikację książek religijnych i niektórych podręczników. Pracę oficyny wznowiono, a co więcej – od połowy XIX wieku stanowiła ona główne źródło utrzymania klasztoru. Drukarnia obsługiwała już jednak głównie Rosyjską Cerkiew Prawosławną. Wydawano książki liturgiczne, ewangelie, żywoty świętych, periodyki, które niewątpliwie wzbogacały religijne piśmiennictwo rosyjskie.

Drukarnię rozwiązano dopiero w 1918 r. Część wyposażenia i maszyn wywieziono do Kijowa, resztę do Moskwy.

Oferta drukarni poczajowskiej

Mając ustaloną markę na ówczesnym rynku wydawniczym, drukarze poczajowscy starali się sprostać oczekiwaniom nabywców. Mało jest publikacji, których niewyraźny druk wskazywałby na zużycie czcionki, niestaranne rozłożenie farby, tzw. literówki czy gubienie wyrazów²⁶ będące efektem nieuwagi redaktorów.

Działalność wydawnicza oficyny była bardzo elastyczna, o czym świadczy zróżnicowanie jej oferty. Wydawano zarówno druki o tematyce religijnej, jak i świeckiej. Do pierwszej grupy zaliczyć można księgi cerkiewne²⁷: z tekstami biblijnymi staro- i nowotestamentowymi (ewangelie, psalterze, apostoły), teksty liturgiczne (oktiochy, triodiony, służebniki, mineje), pieśni cerkiewne (akatystarze, kannoniki, kondakary) oraz księgi o treści mieszanej: biblijno-liturgicznej (triebni-

²⁵ I.I. Orienko, op. cit., s. 226.

²⁶ Ibidem, s. 127.

²⁷ Podstawowy opis najczęściej wydawanych ksiąg cerkiewnych zawierają m.in. prace: Z. Jaroszewicz-Pieresaławcew, *Druki cyrylicy z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Osztyn 2003, s. 147–177; A. Znosko, *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, Białystok 1996; O. Narbutt, *Wybrane zagadnienia terminologiczne związane z charakterystyką najstarszych druków cerkiewnosłowiańskich*, [w:] J. Rusek, W. Witkowski, A. Naumow (red.), *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej*, Kraków 1993, s. 327–331.

ki, pisma Ojców Kościoła, modlitewniki). Wśród druków o tematyce religijnej były też dzieła teologiczne, rozprawy polemiczne i książki o charakterze religijno-moralizatorskim. Księgi cerkiewne i liturgiczne adresowane do cerkwi i duchownych unickich (trebniki, modlitewniki, służebniki) szczególnie po synodzie zamojskim z 1720 r. osiągały nakłady nawet do kilku tysięcy egzemplarzy²⁸. Wydawane przez drukarnię w Poczajowie książki świeckie to różnego rodzaju podręczniki, głównie „bukwary” i leksykony, dzieła naukowe i popularnonaukowe, literatura piękna, zbiory ustaw i praw, kalendarze. Jest to zrozumiałe – drukarnia obsługiwała liczne szkoły, i to nie tylko bazylikańskie.

W Poczajowie wydawano utwory oryginalne, jak również tłumaczenia pism łacińskich na język polski i ruski, dokonywane najczęściej przez samych bazylianów. Tłumaczono utwory z łaciny, języka cerkiewnosłowiańskiego, greckiego, włoskiego, angielskiego, francuskiego i rosyjskiego na język polski²⁹. Równolegle przekładano dzieła z języka polskiego i łacińskiego na cerkiewnosłowiański i tzw. ruski, którym posługiwali się wierni na co dzień. Wśród zasłużonych tłumaczy wymienia się bazylianów Makarego Neronowicza oraz Juliana Dobryłowskiego.

Pokaźną kolekcję książek świeckich wydanych w Ławrze Poczajowskiej zawdzięczamy ówczesnej rywalizacji między drukarniami i koniecznością rozszerzenia oferty typografii w momencie, gdy przywilej druku książek religijnych otrzymało Bractwo Lwowskie. „Złotym okresem” wydawniczym drukarni był więc czas do 1772 r. Potem, po wygaśnięciu rywalizacji z drukarnią lwowską, oficyna poczajowska zawęziła swoją ofertę do druków cerkiewnych, podręczników i zbiorów ustaw.

Miejsce druków polskojęzycznych w ofercie wydawniczej drukarni w Poczajowie

Tematyka polskojęzycznych druków poczajowskich była zróżnicowana. Można w niej wydzielić dwa nurty – religijny i świecki. Nakład druków polskich i łacińskich był mniejszy od cyryliczkich, choć całkiem pokaźny – kształtował się w granicach 600–1200 egzemplarzy. Wśród wydań polskojęzycznych dominowała oczywiście literatura religijna, a najpopularniejsze były kazania, choć nie brakowało katechizmów, modlitewników, hymnów i pieśni czy tekstów z pogranicza literatury religijnej: moralno-filozoficznych i religijno-moralizatorskich. Literaturę

²⁸ M. Piđłypczak-Majerowicz, op. cit., s. 79.

²⁹ A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, t. III, Warszawa 1956, s. 152.

świecką reprezentowały różnego rodzaju podręczniki i poradniki, a w okresie oświecenia również literatura piękna³⁰.

Niektóre druki poczajowskie wydawano równolegle w kilku wersjach językowych, w tym i w polskiej. Najbardziej znaną tego typu publikacją był trójjęzyczny *Богосланикъ* (1790) – zbiór pieśni kościelnych wydany w języku polskim, łacińskim i ruskim. W językach polskim i cerkiewnosłowiańskim napisane były np. *Różne nabożenstwo od Świętych Oyców złożone...* (1791) czy *Góry Poczajowskie...* opisujące dzieje cudownego obrazu Matki Boskiej.

Wiele utworów zawierało dłuższe bądź krótsze fragmenty w języku polskim. *Methodus Peragendi Missiones apostolicas in Provincia Rutena* Cornelius Sroczyńskiego (1772) na kartach 104–114 zawiera dodatek *Pieśni nabożne na missyach zwyczajne* w językach polskim, cerkiewnosłowiańskim i ruskim.

Literatura religijna

Centralne miejsce wśród polskojęzycznych druków nurtu religijnego zajmują kazania, publikowane pojedynczo lub w formie zbiorów na niedziele zwykle lub świąteczne roku liturgicznego, np. *Kazania i homilie...* Hipacego Pocięja (1788), *Nabożenstwo roczne...* (1791), *Kazania na Święta Całego Roku, które Święta Wschodnia Cerkiew, Uroczystym święci obchodem...* Waleriana Sienickiego (1793), jak również na wybrane okresy roku liturgicznego, wśród których najpopularniejsze były kazania postne, np. *Siedm kazań pokutnych...* Wacława Rzewuskiego (1750), *Siedm kazań pokutnych, które też zamiast rozmyślenia na siedm dni tygodniowych przydatne być mogą...* ks. Antoniego (1759). Z oficyny poczajowskiej wychodziły też okazjonalne zbiory kazań. W roku 1775 i 1776 wydano dwa różniące się jedynie tytułem i dedykacją *Kazania Na Uroczyste Watykańskie mi Koronami cudownego Poczajowskiego obrazu... Maryi, uwieńczone w 1773 r...*³¹. Pierwszy z nich dedykowano biskupowi Rudnickiemu, drugi – Janowi Amor Tarnowskiemu. Zbiory te zawierały kazania Teodora Brodowicza, Jana Bożydara Podhorodeńskiego, Jana Hieronima Nerezjusza, Aleksandra Kozirowicza, Bartłomieja Kędzierskiego, Wojciecha Hynka, Józefa Michałowskiego, Stanisława Filipeckiego, Bonifacego Krownickiego, Grzegorza Lewińskiego, Onufrego Krzyżanowskiego, Waleriana Sienickiego, Adriana Szubowicza, czyli autorów znanych z innych poczajowskich wydań.

³⁰ M. Piđłypczak-Majerowicz, op. cit., s. 80.

³¹ K. Estreicher, *Bibliografia polska XV–XVIII w.*, t. 15, Kraków 1897–1951, s. 454.

Wśród pojedynczych kazań okolicznościowych dominowały te pogrzebowe, np. kazanie Ginmazego Lewickiego na pogrzebie Heleny ze Studzińskich (1773), E. Broszniowskiego na pogrzebie Karoliny z Bogatkow (1782), Porfirego Ważyńskiego Skarbka na pogrzebie Mikołaja Potockiego (1782), ale nie brakowało kazań z okazji innych wydarzeń parafialnych: *Kazanie na Nawiedzenie N. Maryi Panny w Marachwie* G. Lewickiego (1772) czy *Kazanie na Konsekrację cerkwi Boremelskiej* J. B. Podhorodyńskiego (1785), *Zakonnicy nie potrzebują świata: świat potrzebuje zakonników. Kazanie podczas... ogłoszenia beatyfikacji Błogosławionego Michała de Sanctus...* Michała Idzellewicza (1780).

Kazania, o czym już wspomniano, nie stanowiły jedynego gatunku polskojęzycznej literatury religijnej wydawanej w Poczajowie. Wydrukowano tu szereg katechizmów (np. w latach 1772, 1782, 1787, 1792 i n.), modlitewników i kondakarów, np. *Nabożeństwo do Pana Jezusa Boremelskiego...* (1782), *Officium codzienne...* (1788), *Nabożeństwo do S. Onufrego Officium i Litanja z przyłożeniem Summariusza życia...* (1785) i in., akatystarzy i pojedynczych hymnów: *Hymn akatistowy N.M.P...* (1793), *Akathist do Przczystey Bogarodzicy...* (1762) i in. Drukowane były teksty hagiograficzne, jak *Menologium Bazylikańskie...* (1789), *Zbiór dwojaki żywotów...*, C. Massiniego (1792) i in., które oprócz prezentacji wybranych świętych, nosiły walor dydaktyczny.

Charakter religijno-moralizatorski miał *Wzór doskonałości panienskiej... paninom Z.S.B.W. w Klasztorze Włodzimierskim...* Tymoteusza Szczurowskiego (1772), zawierający nauki moralne i tematy medytacji. Do czytelnika świeckiego kierowane były: *Droga do Boga nayspewniejsza y naysprościeysza, życie bez krzywdy ślubów zakonnych...* Jerzego od S. Hieronima (1756) czy *Gospodarz chrześcijański Dom swoy według Przykazań Boskich szczęśliwie rządzący...* (1772) z podobną zawartością treściową. W tym duchu utrzymane były również utwory z 1790 r.: *Drzewo żywota, albo szacunek Mszy...*, *Piekło otwarte chrześcijaninowi ażeby nie wchodził do niego...*, *Krzyż ulżony...*, *Zwierciadło niezdradzające albo Nauka rozum oświecająca...* i *Synagoga z Błędu wyprowadzona czyli Droga ułatwiona do przekonania... przez Porfiriusza Skarbka Wazyńskiego... przełożona* (1792), których autorem był jezuita Giovanni Pietro Pinamonti.

Za traktat moralizatorsko-teologiczny można uznać *Treść Teologiczney nauki obyczajney Z Autorow Klassycznych Antoine i innych łacińskich...* Pantaleona Kulczyckiego (1787) czy *Axiomata albo sentimenta z rozważania czworakiej wieczności...* J. B. Manniego (1744).

Obecność licznych tekstów o tematyce religijno-moralizatorskiej nie dziwi, zważywszy na charakter drukarni poczajowskiej. Dużym zainteresowaniem czytelników świeckich cieszyły się ponadto utwory, które służyć mogły własnej lekturze.

O ich popularności świadczą przedruki *Światło myśli pobożnych... do wiecznej jasności dążącym...* Hipacego Bielińskiego, które wytłoczono w roku 1771 i już sześć lat później – w 1777 r.

Do osób duchownych kierowano księgi pomocne w odprawianiu mszy i posług kapłańskich czy misji chrystianizacyjnej (*Pasterz w powinnościach urzędu swego...* z roku 1781). Swego rodzaju religijnym przewodnikiem były książki opisujące dzieje obrazu Matki Boskiej Począjowskiej oraz związane z nim cuda: *Góra Począjowska... i obraz cudowny Maryi Panny...* (1767), *Przesławna dawnością cudów Przenajczystszej jaśniejąca góra począjowska...* (1778), *Począjowska Góra Przesławna...* (1788).

Dochodowym przedsięwzięciem był druk kalendarzy. Wydany w 1775 r. *Kalendarz polski y ruski co do świąt nieruchomych...* G. Lewickiego był obliczony na 231 lat aż do 2006 r. We wstępie autor twierdzi, że korzystał z obliczeń Kopernika, co miało podnieść wiarygodność jego pracy.

Listę druków związanych z tematyką religijną zamykają materiały dotyczące życia zakonnego i kościelnego: reguły i regulaminy, np. *Bractwo miłosierdzia...* (1745), *Relacya Introdukcyei Bractwa Św. Onufryusza...* (1744), *Summariusz reguł świętego oycy... Bazylego Wielkiego...* (1751); spisy metrykalne jak *Informacya o zapisywaniu metryki chrzczonych...* (1772) i cieszące się wielkim zainteresowaniem informacje dla wiernych o odpustach, np. *Wiadomość o odpustach y o jubileuszu z przydanemi aktami...* (1776).

Literatura świecka

Działalność dydaktyczna zakonu bazylianów implikowała druk szeregu dokumentów dotyczących życia szkolnego: *Doświadczenie roczne z nauk: chrześcijańskiej, moralnej, prawa, polityki, historii, geografii, logiki, metafizyki, fizyki, geometryi, algebry, arytmetyki, retoryki, poezyi, historii poetyczney, języków: łacińskiego, francuskiego, niemieckiego...* w *Szkołach J. K... Włodzimirskich...* (1779), *Doświadczenie roczney korzyści z Nauk... w Szkołach... Włodzimirskich...* (1780), *Popis roczny Szkół Włodzimierskich pod zaszczytem... Porfirego Skarbka Wazyńskiego...* (1784), *Popis Szlachetney Młodzi edukującej się w szkołach publicznych Szarogrodzkich zgromadzenia XX Bazylianów pod zaszczytem... Tekli Sosnowskiej...* (1787), jak również uroczyste przemowy (np. Aleksandra Żurawskiego z okazji otwarcia szkoły w 1782 r.).

Prowadzący działalność oświatową bazylianie chętnie przyjmowali do druku pomoce naukowe i podręczniki z różnych dziedzin, np. *Mowy Cycerona przeciw-*

ko *Katylinie* (1771) uczyły krasomówstwa. Podręcznikiem retoryki i poetyki były też poniekąd *Zabawki wierszopiskie y Krasomowskie* (1762) W. Rzewuskiego (retoryki dotyczą rozdziały: *Mowa o pochwałach cnoty, Przy oddawaniu y odbieraniu lasek, Przy odbieraniu posłów*, a poetyki *O nauce wierszopiskiej*). Zajmujący się literaturą dorywczo hetman wielki koronny W. Rzewuski, wzorując się na dziełach Wergiliusza i Horacego, zalecał poetom zasady klasycystycznej zgodności i harmonii z naturą. Jako pierwszy sformułował więc zasady klasycyzmu polskiego³². W ofercie Poczajowa było też kilka pism historycznych, np. *Historia o wojnie z Katyliną...* C.C. Sallustiusza (1776). *Prawdy geometryczne z przystosowaniem do... praktyki...* Tadeusza Świeżawskiego (1779) były z kolei podręcznikami geometrii (geodezji). Ciekawą pomocą naukową z zasad etyki była wierszowana *Ethologia, czyli nauka prawdziwej szczęśliwości* Tymoteusza Szczurkowskiego (1772) składająca się z dwóch części – pierwsza zawiera 78 wierszy, ód i wierszowanych rad, druga – rozważania o szczęśliwości w formie pytań i odpowiedzi³³.

Wraz ze zmianą sytuacji politycznej Polski po 1772 r. i wzrostem znaczenia języka rosyjskiego pojawiła się potrzeba wydawania książek do nauki języka rosyjskiego³⁴. W 1774 r. wyszła w Poczajowie *Gramatyka rosyjska* M. Lubowicza, która – jak stwierdza Wiesław Witkowski – stanowiła „bardzo skrócony i bardzo nieporadny przekład znamienitego dzieła Michała Łomonosowa. Jeszcze nie podręcznik szkolny, lecz wyraźna zapowiedź nowej epoki historycznej”³⁵. Bazylianie poczajowscy drukowali również słowniki. W 1772 r. wyszedł tu przedruk pierwszego polsko-cerkiewnosłowiańskiego słownika: *Leksikon sirecz słowiesnik slawienskiej imiejuszcz w siebie pierwieje slawienskija, azbucznyja, posiemże polskija*³⁶.

Drukarnia wydawała również teksty poświęcone szeroko rozumianej problematyce społeczno-politycznej i patriotycznej. Przykładem jest wydane w 1739 r. *Woysko Serdecznych Noworekrutowanych... Affektow...* karmelity Hilariona Fałęckiego. Wytworne, wydrukowane na twardym papierze wydanie zawierało wiersze w języku polskim i łacińskim oraz opis czynów Wielkiego Księcia Litewskiego Serwacego Korybuta Wiśniowieckiego. Dwa lata później (1741) ukazało się

³² M. Stepien, A. Wilkoń (red.), *Historia literatury polskiej w zarysie*, Warszawa 1987, s. 157.

³³ Por. też: M. Piłtyczak-Majerowicz, op. cit., s. 101.

³⁴ A. Karbowski, *O książkach elementarnych na szkoły wojewódzkie z czasów Komisji Edukacji Narodowej*, „Muzeum” 1893, t. IX, s. 920–921; por. też: M. Piłtyczak-Majerowicz, op. cit., s. 100.

³⁵ W. Witkowski, *Drukarnia Bazylińska w Poczajowie – osiemnastowieczny ośrodek kultury na Wołyniu*, [w:] J. Rusek, W. Witkowski, A. Naumow (red.), op. cit., s. 236.

³⁶ Pierwsze wydanie słownika – Supraśl 1722. Por. M. Piłtyczak-Majerowicz, op. cit., s. 101.

Opisanie nędzy ludzkiego żywota we wszystkich stanach Urłyka Karola Radziwiła, stanowiące „dyskurs o szczęśliwości życia i mizeryi ludzkiej”³⁷.

Z 1761 r. pochodzą *Mowy i listy* W. Rzewuskiego – zbiór osiemnastu mów sejmowych i osiemnastu listów, m.in. do prymasa Potockiego, marszałka Sanguski, kanclerza Szembeka. Przykładem literatury nurtu patriotycznego były także *Myśli o terażniejszych okolicznościach Rzeczypospolitej* (1756) zawierające szereg pomysłów na naprawę Rzeczypospolitej, autorstwo których również przypisuje się W. Rzewuskiemu.

W 1759 r. wyszły dwie sztuki teatralne W. Rzewuskiego: dramat polskolaciński *Ozdoba i sława prawowiernych cesarzów* i komedia *Natret*. W następnych latach ukazały się i inne dramaty tego pisarza. Wspomniany już zbiór: *Zabawki wierszopiskie y Krasomowskie* zawiera dwie klasycystyczne tragedie Rzewuskiego: *Żółkiewski* oraz *Władysław pod Warną*. Same ich tytuły wskazują na hołdowanie zasadom stylu: tragedie klasycystyczne na pierwszy plan wysuwały wybitne jednostki, których czyny miały przypominać o bohaterstwie dawnych Polaków³⁸. Zbiór zawierał komedie *Dziwak* oraz *Natret* (wydanie wznowione).

Dramaty szkolne wychodziły także w późniejszym okresie działalności drukarni. Można tu wymienić anonimowy utwór *Jan Złotousty pokoy z wygnania niesie do Konstantynopolskiej stolice...* (1770) czy wydaną rok później tragedię T. Szczurowskiego *Widok Mądrości w Obraziech* dedykowaną metropolicie Rusi Wołodkiewiczowi.

Z pras oficyny poczajowskiej wychodziły również panegiryki, pisane na wszystkie możliwe okazje. Nie wyróżniały się one literacko, ich język był pełen makaronizmów, treść często niewyszukana. Nic za to nie można zarzucić ich szacie graficznej. Oprócz zamieszczonych w zbiorze *Zabawki wierszopiskie* wierszy W. Rzewuskiego (*Życie człowieka, O równości szczęścia, Gay, Źródło, Łąka, Noc, Do potwarcy*), a także wymienionych już wierszy patriotycznych i religijnych H. Fałęckiego warto przypomnieć *Głos pochwalny Nieba i ziemi... od Poetów Włodzimierskich...* (1770) T. Szczurowskiego, stanowiący swoisty dialog wierszowany czy wiersze okazjonalne: żałobne (*Wiersz... na Pogrzeb... Franciszka... Potockiego...* 1773), powitalne (*Mowa y wiersze Na Powitanie Jasnie Wielmożnego Jmci Pana Mikołaja Na Ledochowie...* 1775; *Wiersz z okoliczności wspaniałego wiazdu na starostwo Krzemienieckie... Janusza Sanguszka...* 1780), imieninowe (*Apollo z orszakiem muz... Józefowi Morgulcowi...* 1784; *Wiersz*

³⁷ A. Brückner, *Dzieje literatury polskiej w zarysie*, t. 1, Warszawa 1908, s. 414.

³⁸ M. Stępień, A. Wilkoń (red.), op. cit., s. 158.

Wielmożnemu... Jeroteuszowi Korczyńskiemu... 1787) i inne (*Wiersz na ślub Sapiehy z Honoratą Młodecką* Leona Pierożyńskiego z roku 1780).

Poza podręcznikami i literaturą piękną drukarnia w Poczajowie wydawała poradniki. *Apteka domowa dla poratowania zdrowia potrzebna z autorów różnych zebrana, tak też lekarstwa dla koni, bydła i innego drobiu...* (1788) zawierała wykaz leków tak dla ludzi, jak i dla zwierząt; *Książka lekarstw końskich* (1788) była swoistym poradnikiem weterynaryjnym; *Zabawa ogrodowa* (1793) to spisane reguły zachowania się w towarzystwie, analogicznie do wydanego w 1770 r. poradnika savoir-vivre'u *Политика свецькая*. Poradnikiem w formie opracowania naukowo-geodezyjnego były *Wiadomości o rósceiach w powszechności, w szczególności zaś o wodzie mineralney kozinskiej...* (1872) Andrzeja Krupińskiego.

Tradycyjny element świeckiej oferty typografii poczajowskiej stanowiły również kalendarze świeckie, np. *Tabula wschodu y zachodu słońca każdego dnia na cały rok, do nakręcania zegarów y zegarków służąca...* (1757).

Wnioski

Wielojęzyczność druków typografii poczajowskiej przyczyniła się do zbliżenia i wzajemnego przenikania kultury narodów ruskich (Białorusinów, Ukraińców) z kulturami polską i zachodnioeuropejską. Bazylianie, zachowując pierwiastek kultury ruskiej, upowszechniali wzorce łacińskie i polskie. Poprzez przekłady popularyzowali na Kresach zachodnie teksty literackie, poezję antyczną, literaturę Oświecenia. Działalność wydawnicza bazylianów nie podsyciła antagonizmów i podziałów w ówczesnym społeczeństwie ani nie niwelowała istniejących różnic etniczno-kulturowych. Przeciwnie – w duchu tolerancji wobec różnorodności stale rozszerzała swoją ofertę, kierując ją do przedstawicieli wszystkich stanów i narodów, uwzględniając ich preferencje językowe i kulturowe.

Резюме

Польскоязычные издания Почаевской типографии (XVIII век)

Почаевская василиянская типография всегда отличалась как количеством и качеством издательств так и разнообразностью тем, широким кругом читателей и наконец – многоязычностью издаваемых книг. Издательская деятельность василиян не разжигала antagonизмов в тогдашнем обществе. Наоборот – в духе толерантности все время расширяла свое предложение. Польскоязычные издания Почаевской типографии выходили на встречу тогдашнему спросу и пользовались интересом читателей, о чем свидетельствуют многие

переиздания. Среди книг на польском языке можно выделить два направления – религиозное и светское. К первому из них относятся проповеди, катехизисы, молитвенники, хвалебные песни, а также морально-философские и религиозно-нравоучительные произведения). Светскую литературу представляют научные пособия и учебники, а в эпохе просвещения также художественная литература.

Summary

Polish prints of the Pochayov's typography (18th Century)

The Bazilians' typography in Pochayov was famous for quantity and quality of its prints, variety of the subject matters, broad reading public, and last but not least – multilingual editions.

Polish language publishing offer was aimed at satisfying contemporary social demand and was very popular in those days, which can be proved by the quantity of reprints. Publishing activity of the Bazilians did not provoke hostility and antagonisms among the society. To the contrary, being tolerant towards the social variety it was constantly broadening its offer by targeting publicity from all social classes and nations and by taking into consideration their linguistic and cultural preferences.

In the Polish offer of the Pochayov publishing house two main literature streams can be distinguished: sacred writings and laic. The first one is represented by numerous sermons, catechisms, prayer-books, hymns and songs. The sacred writing covered also moral-philosophic and religious-moralizing texts. Laic literature comprised various hand-books, aids and later on during the Enlightenment period also belles-lettres.